
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МОВОЗНАВСТВА

УДК 81'39

УКРАЇНСЬКА ЛІНГВІСТИКА ХХІ СТ. У КООРДИНАТІ ЗІСТАВНОГО МЕТОДУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Лучик А. А.

У статті розглядається стан розвитку сучасного зіставного мовознавства в Україні. На прикладі захищених протягом ХХІ ст. дисертацій встановлюються основні шляхи, напрями і тенденції наукових пошуків зазначеної галузі лінгвістики, для подальшого розвитку якої визріла нагальна потреба у теоретичному підґрунті.

Ключові слова: зіставне мовознавство, зіставний метод, напрями і тенденції досліджень, ключові слова, синхронічні дослідження, ядро поля, навколоядерна зона поля, периферія поля, віддалена периферія поля.

В статье рассматривается состояние развития современного сопоставительного языкознания в Украине. На примере защищенных в ХХІ в. диссертаций устанавливаются основные пути, направления и тенденции научных изысканий в указанной области лингвистики, для дальнейшего развития которой созрела насущная необходимость в теоретическом обосновании.

Ключевые слова: сопоставительное языкознание, сопоставительный метод, направления и тенденции исследований, синхронические исследования, ядро поля, приядерная зона поля, периферия поля, отдаленная периферия поля.

The article reviews the status of modern comparative linguistics in Ukraine. Drawing on the 21 century these is the author establishes the basic paths, directions and trends of scientific research in this field of linguistics, which is in urgent need of a theoretical foundation.

Key words: comparative linguistics, comparative method, directions and trends of studies, synchronic study, core of the field, co-nuclear part of the field, periphery of the field, remote periphery of the field.

Середина ХХ ст. для українського мовознавства характеризується тим, що в надрах порівняльно-історичного методу поглиблюються власне синхронічні дослідження мовної системи на різних етапах її функціонування з використанням формалізованих процедур аналізу. Локомотивом таких пошуків передовсім були праці відомого українського мовознавця М. М. Пещак. Застосовані нею підходи обстеження багатоаспектних явищ сучасної мовної системи народили ідею про пізнання історичних текстів за допомогою формалізованих процедур, що, на думку вченого, “дозволяє більш-менш однозначно виявити потрібні для зіставлення факти з тексту окремого документа і забезпечує надійну аргументацію текстологічних висновків” [7, с. 5].

Аналізуючи за запропонованою методикою найдавніші пам'ятки східних слов'ян, грамоти ХІV ст., М. М. Пещак вдалось показати, як, спираючись на власне мовні факти, можна проникати у глибинні проблеми пізнання сутності мовної організації. Після таких новаторських ідей М. М. Пещак для українських лінгвістів відкрилися нові шляхи синхронічного обстеження як сучасної мовної системи, так і окремих етапів її функціонування. Продовження цього підходу знайшло своє відбиття у ґрунтовних зіставних дослідженнях М. П. Фабіан, зокрема її монографії “Етикетна лексика в українській, англійській та угорській мовах” [16], низці конференцій, проведених під її керівництвом в Ужгороді “Сучасні дослідження з іноземної філології”.

Проте, на жаль, практично відсутність популяризації вітчизняних досліджень не лише у західному, а й у слов'янському світі, стримує розвиток ґрунтовних ідей українських мовознавців, більше того, призводить часом до хибних висновків навіть таких поважних науковців, яким є Ю. С. Рождественський, котрий у своїх лекціях для студентів з приводу зіставного мовознавства констатує, що його початок закладений у XVI ст., коли національні мови “не використовувались у науковому і релігійному спілкуванні, а що найважливіше, у діловому спілкуванні” [12]. Між тим, наприклад, М. М. Пещак було встановлено, що “грамоти XIV ст. належать до пам'яток, які чи не найдавніше виробили свій стиль писемного різновиду мовлення. Структура їх тексту свідчить про те, що в східнослов'янській писемності XIV ст. діловий стиль мав багатий арсенал засобів вираження” [7, с. 243].

Отже, хоча в Україні наприкінці XX ст. вже з'явилися праці власне з зіставного мовознавства, поштовхом для його розвою послужило обґрунтування методу зіставного аналізу, здійсненого у працях М. П. Кочергана. Саме цим дослідником обстоювалась необхідність зіставного аналізу як “ніби зворотного боку порівняльно-історичного” [3, с. 34]. Хоча на теренах колишнього Радянського Союзу, зокрема у Росії, зіставне (сопоставительное) мовознавство ще з середини XX ст. набуло свого розквіту, виопрацювалась і методика зіставного мовознавства, чому сприяли праці таких відомих лінгвістів, як О. О. Реформатський, В. М. Ярцева, В. Б. Касевич та багато інших, в Україні розвиток цієї галузі мовознавства, метод якої “базується тільки на синхронії” [11, с. 40], активізувався лише у XXI ст.

Однак чисельність праць із власне зіставного мовознавства, зокрема і такі академічні видання, як “Сопоставительная стилистика русского и украинского языков” [14], “Сопоставительная грамматика русского и украинского языков” [13], і досі не посприяли виділенню зіставного мовознавства в окрему спеціальність із захисту дисертацій, як, наприклад, у Росії, де аналогічна до української “порівняльно-історичне і типологічне мовознавство 10.02.17” спеціальність кваліфікується як “сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание 10.02.20”. Дисертації ж в Україні із зіставного мовознавства сором'язливо приховуються за шифром 10.02.17 “порівняльно-історичне і типологічне мовознавство”.

У пропонованій статті на прикладі 80 дисертацій із власне зіставного (синхронічного) мовознавства, захищених в Україні вже у XXI ст., яке, на думку багатьох лінгвістів, є поліпарадигмальним, спробуємо виявити координати уподобань сучасних компаративістів та їхній внесок у розвиток тієї чи тієї наукової школи. Першочергово нами були встановлені мови, матеріал яких використовується для зіставних досліджень. Таких виявлено 13, передовсім, це українська, що виступає мовою вихідною у 90 % дисертаційних обстежень. Крім того, підлягають аналізу факти таких мов, як англійська, німецька, російська, польська, французька, іспанська, італійська, португальська, новогрецька, перська, японська, корейська. При цьому у понад 70 % аналізованих дисертацій обстеженню підлягають факти англійської, 27 % – німецької, 16 % – російської мови. Зіставним дослідженням із залученням інших мов присвячені нечисленні роботи: польської – 5, французької – 3, італійської та іспанської – по дві. Відомості з решти мов залучаються тільки в поодиноких випадках. Стосовно кількісних характеристик можна також констатувати, що об'єктом зіставних досліджень переважно виступають дві мови: українська й англійська (37 робіт), українська й німецька (12), українська і польська (2), українська і французька (2), українська й італійська (2), німецька й англійська (2), французька й англійська (1), українська й іспанська (1), російська й англійська (1), українська й російська (1), українська і перська (1).

Для зіставного аналізу часом беруться факти трьох мов: української, англійської і російської (6), української, англійської і німецької (3), української, польської і німецької (1), української, англійської й новогрецької (1), української, англійської і португальської (1), російської, англійської і корейської (1). П'ять проаналізованих дисертацій ґрунтуються на лінгвістичному матеріалі 4-х мов: української, російської, англійської і німецької (3), української, російської, англійської і японської (1), української, російської, англійської та іспанської (1).

Послугуючись термінологічною базою лексикологічних досліджень, можна констатувати, що ядерну зону зіставних обстежень становлять українсько-англійські розвідки, навколоядерну сферу формують спостереження за фактами української і

німецької мов, на периферії зіставних пошуків українських компаративістів перебувають факти російської і польської мов, залучення ж матеріалів решти мов становлять віддалену периферію.

На жаль, доводиться констатувати, що синхронічні обстеження споріднених мов, незважаючи на те, що сьогодні ми маємо ґрунтовні вітчизняні праці у цій галузі, які б могли виступати зразком для подальших пошуків, практично не знаходять свого розвитку у роботах науковців молодого покоління. Проте ще один із розробників зіставного методу на теренах колишнього Радянського Союзу О. О. Реформатський, аналізуючи те, що Ш. Баллі за основу своїх досліджень брав споріднені мови, зауважував: “Саме для зіставного метода близькоспоріднені мови становлять особливий інтерес, оскільки спокуса ототожнення свого та чужого “лежить на поверхні”, однак саме це і є тією провокаційною близькістю, подолання якої приховує у собі великі труднощі” [11, с. 42].

Аналіз основних напрямів сучасного українського зіставного мовознавства здійснений нами за ключовими словами всіх зазначених дисертаційних робіт, оскільки, на думку видатного психолога О. Р. Лурія, саме ключові слова є “елементами тексту, які несуть ядерне змістове значення для розуміння всього смислу” [6, с. 307]. Отже, ключових слів і сполучень у 80 дисертаціях нараховано 590, що, очевидно, говорить про розгалуженість наукових пошуків. За допомогою кількісних підрахунків, як і при аналізі залучених для зіставних досліджень мов, ми намагались побудувати поле ключових слів, ядро котрого утворюють найуживаніші одиниці. Відразу варто відзначити, що таких виявилась невелика кількість. Переважно повторювались лише терміни *мовна картина світу* або *картина світу*, *концепт*, *семантична структура*, *внутрішня форма*, *фрейм*, а також слово *зіставлення*. Тобто цими одиницями формується ядро поля, проте про останнє можна говорити дещо умовно, оскільки частотність його елементів зовсім невелика: по 8 разів фіксуються ключові одиниці *мовна картина світу* або *картина світу* та *концепт*; *семантична структура* – 7, *внутрішня форма* – 5, *фрейм* – 4 рази. Здебільшого це і виявилось тією об'єднувальною ланкою українських досліджень із зіставного мовознавства.

З аналізу структурних компонентів ядра поля впливає належність останніх, а відтак і дисертаційних досліджень, які вони представляють, до сфери когнітивної лінгвістики або семантики. Певною мірою це стосується й одиниць, що формують умовну навколядерну зону, куди увійшли ключові слова і сполучення, кількість уживання яких обмежується трьома дисертаціями: *концептуалізація*, *вільний асоціативний експеримент*, *концептосфера*, *семантичне поле*, *лексико-семантична група*, *лексико-семантичне поле*, *лексико-семантичний варіант*, *мікрополе*, *компонентний аналіз*, *сема*, *формула тлумачення*, *ядро*, *фразеологізм*, *функціонально-семантичне поле*, *зіставний аналіз*, *сленг*, *метафора*, *архетип*, *суб'єкт*, *мовленнєвий акт*. З аналізу елементів навколядерної зони впливає, що вони виступають референтами досліджень у сфері вже зазначених галузей – когнітивної лінгвістики (*концептуалізація*, *вільний асоціативний експеримент*, *концептосфера*) і семантики (*семантичне поле*, *компонентний аналіз*, *сема*), а також лексикології (*лексико-семантична група*, *лексико-семантичне поле*, *лексико-семантичний варіант*, *сленг*), фразеології (*фразеологізм*), культурології або етнолінгвістики (*архетип*), теорії мовленнєвих актів (*мовленнєвий акт*), функціональної граматики (*функціонально-семантичне поле*) та припустимо синтаксису (*суб'єкт*).

Двічі уживані ключові слова, очевидно, формують периферію поля: *семантична група*, *семантична ознака*, *семантичний тип*, *антропонім*, *самоназва*, *запозичення*, *антропоцентризм*, *конотація*, *метонімія*, *міжмовні зіставлення*, *міжмовні відповідники*, *об'єкт*, *опозиція*, *пропозиція*, *словотвірна парадигма*, *словотвірне значення*, *фразеологічна одиниця*, *посесивні дієслова*. З розгляду цих одиниць впливає, що до встановлених вище галузей зіставного мовознавства в поле зору вітчизняних компаративістів також потрапляють такі напрями наукових пошуків, як ономастика (*антропонім*, *самоназва*), морфологія (*посесивні дієслова*), словотвір (*словотвірна парадигма*, *словотвірне значення*).

Решта проаналізованих ключових слів і сполучень, а таких налічується понад 90 %, уживаються в авторефератах лише по одному разу, тобто входять до віддаленої периферії побудованого поля. Передовсім це одиниці, що засвідчують

скерування певного дослідження у бік когнітивної лінгвістики (*концептуальна ознака, концептосистема, ядерно-периферійна організація концепту, асоціативно-образна складова концепту, ціннісна складова концепту, семантичний простір концепту, понятійна складова концепту* і под.) або семасіології (*семантичні опозиції, семантичний простір, семантичний компонент, семантична трансформація, семантична мотивація, семантичний диференціал, аксіологічна семантика, диференційно-семантичні компоненти, контрастивна семантика* і под.). Окремі одиниці референціюють уявлення про порівневий рівень досліджень, тобто фактів лексикології у зіставному аспекті, зокрема ономастики (*гастрономізм, зоонім, криптонім, псевдонім, фітонім, компонент-онім*), термінології (*юридичний термін, термінологія, термінологічна метафора, ядерний / периферійний термін*), фразеології (*фразеологічна номінація, фразеологічна мікросистема, фразеологічна ономастика, фразеологічна лінгвокультурема*). За ключовими словами простежуються зіставні дослідження словотвірного підрівня (*багатоверхинне словотвірне гніздо, словотвірний ланцюжок, похідне слово, зіставляваний словотвір*), морфологічного (*відприкметникове дієслово, дієслово мовлення, дієслово розташування, категорія процесуальності, категорія темпоральності, категорія аспектуальності*) та синтаксичного (*структурно-семантичні типи речення, семантико-синтаксична категорія, семантико-синтаксична валентність*) рівнів мовної системи.

Аналіз одиниць як синтаксичного, так і фонологічного рівня здійснюється, як засвідчують ключові слова, крізь призму семантичних спостережень: *фоносемантизм, фонова семантика, фоносемантична константа*. Не можна у зв'язку з цим не пригадати слова видатного французького дослідника Е. Бенвеніста: "Що тільки не робилося з метою не брати до уваги значення..., марні сподівання. Воно, як голова медузи, скрізь у центрі мови зачаровує тих, хто його спостерігає" [1, с. 135].

Рухаючись далі по побудованому нами полю ключових слів, потрапляємо у сферу прагматики, лінгвістики тексту, стилістики, лінгвокультурології: *апелятивний дискурс, новинний дискурс, дискурс-портрет, дискурсивна особистість, постмодерністський художній дискурс, алюзія, артефакт* і под.

Отже, побудоване поле постає перед нами розпливчастим, аморфним, з мінімальною кількістю елементів, які б вступали між собою у системні відношення, швидше, більшість структурних його компонентів, тобто ключових слів, засвідчують різноспрямованість наукових пошуків, референтами яких є проаналізовані одиниці. З аналізу поля випливає, що у порівнянні з дослідженнями мовознавців ХХ ст., які переважно були скеровані у бік пізнання властивостей форми вираження мовних одиниць, сьогоденні зіставні розвідки здебільшого цим аспектом нехтують, зосередившись на семантичних сферах мовного існування, тобто і досі, хоча і з іншого боку, спостерігається асиметрія лінгвістичних досліджень. Тим часом усі сучасні наукові галузі прагнуть до симетричності, оскільки саме це, з одного боку, засвідчує "переорієнтацію науки з такої, "що збирає", у таку, "що впорядковує", а з іншого – "відкриває шлях до пізнання структурних законів" [15, с. 79]. Крім того, розгалуженість ключових слів, що практично унеможлиблює встановлення більш-менш чіткої ядерної зони поля, дозволяє зробити висновок про практично відсутність, принаймні у сфері зіставного мовознавства, наукових лінгвістичних шкіл, оскільки однією з ознак останньої є, як відомо, єдина дослідна програма, спільність наукових поглядів і стилю наукової діяльності, а звідси і спільність термінологічної бази дослідження.

Оскільки, хоча ще й дещо умовно, вимальовується ядро поля ключових слів, при спостереженні за його одиницями можна припустити, що у зіставних дослідженнях усе ж таки формується школа лінгвокогнітивного спрямування. Проте це не відповідає ще одному критерію останньої – наявності наукового лідера, конструктора дослідницької програми (див. про ознаки наукової школи: [5], якими, наприклад, в Америці є Рональд Лангакер, Джорд Лейкофф, в Росії – Олена Кубрякова, Микола Болдирев та інші. Відсутність в Україні програми досліджень цієї галузі мовознавства, безперечно, пов'язана з відсутністю теоретичної бази для її реалізації, і досі неможливо з'ясувати, у якому напрямі розвиваються вітчизняні дослідження – чи то шляхом класичного американського когнітивізму, чи то за принципом російських структурно-семантичних пошуків.

Поринувши у царину когнітології, предметом дослідження якої є когніція, тобто взаємодія систем сприйняття, представлення й продукування інформації у слові, представникам цієї сфери за відсутності наукового лідера самотужки необхідно визначатися, на яких позиціях вони перебувають стосовно таких засадничих понять, як сутність мови, її взаємодія з дійсністю, мисленням, свідомістю, логікою, мовленням, чи керуються вони у своїх пошуках теорією “лінгвальної відносності”, чи заперечують її, адже, на думку О. Т. Кривоносова, “когнітивно-комунікативна лінгвістика” – це повернення до старої як світ проблеми “взаємовідношення мислення й мови” [4, с. 146]. Як нам видається, у пострадянській період вітчизняна наукова думка залишила поза увагою ці базові загальнотеоретичні питання, що конче необхідні для з’ясування понять “мовна картина світу” або “когнітивна картина світу”, а також, чи має рацію взагалі їхня побудова, адже у наукових колах супротивників цього лінгвістичного напрямку чимало.

Так, наприклад, у межах своєї логічно несуперечливої лінгвістичної теорії висловлюється щодо “мовної картини світу” вже цитований нами знаний мовознавець О. Т. Кривоносов: “Про яку “мовну картину світу” може йтися, якщо мова не відображає світ, якщо це – функція мозку. Тільки наївні люди, запозичивши заокеанський термін, можуть придумати собі, що, ввівши його, вони займаються наукою. Винахідники терміна і, відповідно, антинаукового поняття “мовна картина світу” не зрозуміли сутності мови, а її й не можна зрозуміти у самій собі, не виходячи за її межі. Ці “першовідкривачі” кинули клич, який відгукнувся у всьому світі, подібно до теорії “лінгвістичної відносності” Сепіра-Уорфа, а їхні апологети, не розібравшись у сутності взаємовідношення мови й мислення, підхопили цей термін як прапор найновішого наукового відкриття і почали розмахувати ним на всіх лінгвістичних, психологічних і філософських перехрестях, винайшовши раптом німецьку, російську, китайську, слов’янську і подібні “мовні картини світу”, побачивши у ній певну надмовну сутність, що відображає світ, котру ніби не роздивились усі, хто жив до них, лінгвісти, психологи, філософи” [4, с. 182–183]. Звичайно, на такі певною мірою категоричні висловлювання, а у тексті роботи дослідника їх чимало, можна і не зважати, що і спостерігаємо сьогодні. Проте вчений стоїть на міцних позиціях стосовно того, що відображальною здатністю володіє лише наш мозок, мислення, а мова є просто знаковою системою, якій чомусь приписують чудодійну силу відображення світу. Це знайшло своє найповніше втілення у теорії “мовної картини світу” [4, с. 175], визнання якої, на думку дослідника, значить, що світ сприймається тільки мовою в обхід мислення [4, с. 179].

Зазначені, як і багато інших, проблеми лінгвокогнітивістики, мовної картини світу потребують відповіді, а відтак теоретичного обґрунтування, наукових дискусій, щоб принаймні можна було встановити, що є базою наукових пошуків, у межах якої школи вони здійснюються, як вони працюють на розбудову вітчизняної науки, яка їхня кінцева мета.

Дослідження семантичних властивостей мови виявляються другою спільною проблематикою зіставних студій в українському мовознавстві, що впливає з розгляду побудованого поля ключових слів. Спрямування наукових пошуків у сферу лексичної семантики має в Україні хороше наукове підґрунтя, адже робота у цій сфері, починаючи від праць нашого видатного співвітчизника О. О. Потебні [10], набула особливого розквіту із середини минулого століття, коли вивчались мовні одиниці для розпізнання їх автоматизованими системами [2; 9], планувалось упорядкування семантичного словника [8], а пізніше (1995–2005 рр.) під керівництвом М. П. Кочергана проводились наукові конференції в Київському національному лінгвістичному університеті “Проблеми зіставної семантики”. Проте, щоб констатувати виникнення семантичної школи, за даними зіставних досліджень, підстав, на жаль, немає. Про це свідчить, по-перше, надзвичайна різноманітність ключових слів, пов’язаних із семантичною сферою обстежень, що переважно використовується лише в окремому дослідженні: *фоносемантизм, семантична трансформація, семантична маркованість слів, семантичний диференціал, семантико-мотиваційна модель, прототипна семантика, інваріантно-варіантні семантичні відношення* і под. По-друге, часта відсутність уживаної авторами дисертацій термінології в українських лінгвістичних довідниках (*когнітивно-семантичний континуум, фреймова семантика, семантичний простір концепту* і под.) і, навпаки, здебільшого

непослугування авторами аналізованих робіт унормованою в українських виданнях лінгвістичною термінологією. Все це є свідченням порушення спадковості й у цьому напрямі зіставного мовознавства.

Отже, у сучасному українському мовознавстві виокремилась і активно розвивається галузь зіставного (синхронічного) мовознавства, яка потребує офіційного визнання, що необхідно принаймні зафіксувати у переліку спеціальностей дисертаційних досліджень. На сьогоднішньому етапі зіставне мовознавство в Україні є емпіричним, воно характеризується відсутністю кінцевої мети, невизначеністю шляхів розвитку і напрямів досліджень. Для розв'язання цих проблем назріла нагальна необхідність у побудові стрункої, несуперечливої теорії, яка б працювала на розбудову вітчизняного мовознавства, чому сприятиме й укладання програми зіставних пошуків, що відкриватиме шляхи до фундаментальних досліджень.

Література

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. – М. : УРСС, 2002. – 448 с.
2. Клименко Н. Ф. Формалізовані основи семантичної класифікації лексики / Н. Ф. Клименко, М. М. Пещак, І. Ф. Савченко. – К. : Наукова думка, 1982. – 250 с.
3. Кочерган М. П. Зіставне мовознавство: методи, принципи, аспекти й рівні дослідження / М. П. Кочерган // Мовознавство. – 2006. – № 5. – С. 34–51.
4. Кривоносов А. Т. Мышление, язык и крушение мифов о “лингвистической относительности”, “языковой картине мира” и “марксистско-ленинском языкознании” (подступы к сущности языка) / А. Т. Кривоносов. – М. ; Нью-Йорк : ЧеРо, 2006. – 821 с.
5. Лебедев С. А. Философия науки : словарь основных терминов / С. А. Лебедев. – М. : Академический Проект, 2004. – 320 с.
6. Лурия А. Р. Язык и сознание / А. Р. Лурия. – М. : Феникс, 1998. – 416 с.
7. Пещак М. М. Стиль ділових документів XIV ст. (структура тексту) / М. М. Пещак. – К. : Наукова думка, 1979. – 268 с.
8. Пещак М. М. Украинский семантический словарь (проспект) / М. М. Пещак, Н. Ф. Клименко, Е. А. Карпиловская и др. – К. : Наукова думка, 1990. – 263 с.
9. Пещак М. М. Лексична семантика в системі “людина – машина” / М. М. Пещак, Н. Ф. Клименко, Г. М. Ярун, Е. А. Карпіловська. – К. : Наукова думка, 1986. – 278 с.
10. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. – Харьков : Типография Адольфа Дарре, 1892. – 236 с.
11. Реформатский А. А. О сопоставительном методе / А. А. Реформатский // Лингвистика и поэтика. – М. : Наука, 1987. – С. 40–52.
12. Рождественский Ю. В. Лекции по общему языкознанию / Ю. В. Рождественский. – М. : Высшая школа, 1990. – 381 с.
13. Сопоставительная грамматика русского и украинского языков. – К. : Наукова думка, 2003. – 534 с.
14. Сопоставительная стилистика русского и украинского языков. – К. : Вища школа, 1980. – 208 с.
15. Сороко Э. М. Структурная гармония систем / Э. М. Сороко. – Минск : Наука и техника, 1984. – 364 с.
16. Фабіан М. П. Етикетна лексика в українській, англійській та угорській мовах / М. П. Фабіан. – Ужгород : Інформаційно-видавниче агентство “ІВА”, 1998. – 256 с.